

Сергій Куліш

ФОРМУВАННЯ ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті розглядається стан проблеми формування викладацького складу у Харківському університеті у ХІХ столітті. Особлива увага звертається на подолання труднощів у кадровій політиці. Аналізується організаторська діяльність створення викладацького складу першого ректора В. Н. Каразіна, а також специфіка викладання навчальних дисциплін вітчизняними і зарубіжними професорами.

Ключові слова: викладацький склад, Харківський університет, висококваліфіковані кадри викладачів, кадрова політика, вчена рада Харківського університету, стиль життя професури, зарубіжні фахівці, викладацький корпус.

До середини ХІХ ст. Харківський університет зазнав величезних труднощів при формуванні викладацького та студентського складу. Подолані вони були через багато років. Скажімо, у 1807 р. канцелярія губернатора Слободсько-Української губернії неодноразово запрошувала бажаючих вступати до університету, причому за рахунок казни. Через 22 роки випускникам Новгород-Сіверської гімназії навіть видавали кошти для проїзду до Харкова, якщо вони погоджувалися ставати студентами університету. Щодо викладацько-професорського корпусу, то лише через 54 роки вдалося довести чисельність професури за статутом 5 листопада 1804 р. – до 25 ординарних і трьох екстраординарних професорів [1, с. 12]. Тому цілковитою фантазією виглядав намір В. Н. Каразіна мати з 1804–1805 рр. в університеті 60 професорів і 200 казеннокоштных студентів, як і надія на виключне фінансування університету громадою без участі держави.

Мета статті – розкрити стан проблеми формування викладацького складу у Харківському університеті у ХІХ столітті. Особливу увагу звернути на подолання труднощів у кадровій політиці.

Надмірна експансивність і відхід від реальності, дезінформація Олександра І щодо технології залучення коштів дворянства та міщан дорого коштували В. Н. Каразіну. У листі від 17 грудня 1821 р. він писав В. Г. Муратову, що в свій час даремно образив самодержця. Для Олександра І будь-які прохання В. Н. Каразіна в подальшому не мали значення. Монарх не бажав розуміти, що деяка імпульсивність його вчинків пояснювалася щирим бажанням послужити батьківщині, а не намірами, щось сховати від нього. Цар же вважав, що В. Каразін вів себе

ледь не як рівня монархові, навіть намагався начебто його обдурити. Саме про це говорить лист царя від 24 лютого 1822 р. [2, с. 7, 9]. У 1811 р. Вчена рада Харківського університету за наполяганням міністра народної освіти одностайно відмовила у наданні В. Н. Каразіну звання почесного члена університету. Втім, після відставки П. Завадовського члени Ради змінили рішення на протилежне – у тому ж 1811 р. Через 22 роки після цього професура також збрала для нього 1280 руб. (1200 руб. додали дворяни Харківщини), щоб він зміг розплатитися з боргом графу Подгоричани-Петровичу. У Філотехнічному товаристві, яке В. Н. Каразін очолював з березня 1811 р. до 1818 р., все ж мали членство, крім 30 поміщиків, лише два викладачі університету. Більше того, 6 вересня 1841 р. ректор відмовив йому в посаді бібліотекаря, а 14 березня 1842 р. аналогічне прохання проігнорував і міністр народної освіти С. С. Уваров, вважаючи, що йому досить і далі займати місце помічника бібліотекаря. Жодне харківське видання не повідомило суспільство про смерть В. Н. Каразіна 4 листопада 1842 р. Справжнє визнання його ролі прийшло більше ніж через 30 років, коли з'явилася ідея зведення йому пам'ятника. Але й на початку ХХ ст. серед професури Харкова не було єдності щодо оцінки його ролі у заснуванні університету.

Ще за два роки до відкриття Харківського університету Олександр І 24 січня 1803 р. схвалив ідею Міністерства народної освіти щодо надання викладачам університетів та гімназій класних чинів. Це було зроблено тому, що в імперії тоді не існувало поваги до вчених. Ректор одержав V клас (статський радник), ординарний професор – VII клас (надвірний радник), екстраординарний професор, ад'юнкт, доктор – VIII клас (колезький асесор). Магістр мав IX клас (титулярний радник), кандидат – XII клас (губернський секретар), випускник університету – XIV клас або обер-офіцерський чин. Пізніше в це рішення внесли деякі зміни.

Як і в 50-х роках XVIII ст., коли до Московського університету запрошували професорів із Німеччини (Тюбінгенський, Штутгартський, Віденський, Лейпцизький, Геттінгенський університети), так діяли і стосовно Харківського. При цьому в суспільстві і серед частини панівної еліти побутувала хибна думка, начебто слухання лекцій іноземними мовами чи латиною знищить у студентів дух російського патріотизму, гордості за Батьківщину. Частково ці погляди поділяли і фундатори вітчизняної освіти Росії. А вже пізніше, 25 лютого 1831 р. уряд ухвалив рішення про виховання молоді від 10 до 18 років лише в Росії, хай навіть і вдома під наглядом батьків. Таким чином, виїхати їм на навчання за кордон було неможливо.

З іншого боку, запрошені з Німеччини, Франції викладачі або не знали російської мови зовсім, або дуже погано нею володіли. Тому випускники гімназій Слобожанщини, Чернігівщини після відкриття Харківського університету часто надавали перевагу Московському. А вже в

ньому на той час заняття велися в основному російською мовою, а не латиною чи німецькою. Далеко не завжди запрошені викладачі прибували, а причини могли бути найрізноманітніші. У цьому Харків, як Москва чи Казань, не був винятком. Скажімо, у квітні 1803 р. до Московського університету запросили 12 професорів, а прибули всього четверо. За 1805–1815 роки до Харкова, Москви, Казані з Німеччини прибуло більше 50 професорів, а в Дерптському університеті вони склали в 1803 р. 83 % викладачів. Не дивно, бо в 1811 р. М. М. Каразін із сумом констатував: «У нас немає охочих до вищих наук».

Неоціненну допомогу С. Й. Потоцькому у підборі кадрів надав радник Веймарського двору Й.-В. Гете, якого в серпні 2011 р. жителі Німеччини визнали найвидатнішим німцем. Він із 1776 р. був завідувачем Веймарської та Єнської бібліотек, Веймарського міністерства і кабінету мистецтв, Веймарської військової школи мистецтв. Крім того, під його патронатом перебували: зібрання картин і гравюр, 5 кабінетів, Ботанічний сад, обсерваторія, скотолікарська школа. Фактично він поєднував посади міністра освіти й культури, мав досвід формування викладачами Єнського університету. Крім того, взяли участь у наповненні Харківського університету німецький історик К. Майнерс, Ф. Шиллер, Г. Гейне, акад. Ф. Шльоцер, проф. Г. Ф. Сарторіус з Геттінгена.

На жаль, частина учених, яких запросили до Харкова (лише К. Майнерс з Геттінгенського університету надав список з 18 кандидатів на професуру), з різних причин не прибула. Улітку 1803 р. згоджувалися їхати до Харкова, як стверджував С. Потоцький: відомий філософ Й. Г. Фіхте, математик Пуассон, професор у галузі політичної економії Е. Дюмон зі Швейцарії, доктор медицини М. Лабанд, котрий зайняв би кафедру природничої історії, проте він у 1803 р. відправився на кораблі «Нева» в кругосвітню подорож. Не заперечував проти прибуття до Харкова й астроном Лаланд. У Львові С. Потоцький умовив трьох викладачів, але їхні прізвища залишилися невідомими. Йому доводилося використовувати власні кошти, щоб задовольнити апетити запрошуваних, але їх, звичайно, не вистачало. Згодився професор фізики І. К. Фішер, але від його послуг С. Потоцький відмовився заради майбутнього ректора університету А. І. Стойковича, що навчався в п'яти університетах, знав сім мов. Не прийняв запрошення Г. Ф. Сарторіус, хоча рекомендував Ковердіна (автор історії Швейцарії), але останній відмовився. Частина кандидатур протягом 1805–1807 рр. не схвалила Рада університету.

До якої міри не бракувало пошуку і пропозицій для формування викладацького корпусу, добре видно на прикладі заповнення кафедри прикладної математики. Хоча Т. Ф. Осиповський був формально професором чистої та прикладної (механіка, оптика) математики, але вів лекції лише з чистої. Тому в 1806–1807 рр. за допомогою академіка М. Фуса для викладання прикладної математики університетській Вченій

раді було запропоновано 10 кандидатур професорів-іноземців. Після розгляду наукових та педагогічних характеристик названих осіб п'ятеро з них були відхилені. Потім при голосуванні Гауфф із Відня одержав 7 куль «проти», а 3 – «за»; Грамп – 9 «проти», 1 – «за»; Барлетс – 9 «проти», 1 – «за»; Бенценберг – усі 10 були «проти». Найбільшу кількість «голосів» одержав проф. Й. І. Гут (Йоган Сімон Готтфрід) з університету Франкфурта-на-Одері. Вибір виявився безпомилковим: 20 серпня 1808 р. він прибув до Харкова, а 10 листопада доставили його вантаж. Він складався з книг, колекцій мінералів, мушлів, черепів та кісток різних тварин, чучел та ін., інструментів геометричних, астрономічних, оптичних, фізичних, хімічних, технічних і механічних. Був першим директором астрономічного кабінету, завідуючим технологічним кабінетом, створив тимчасову астрономічну обсерваторію, проводив щоденні метеорологічні спостереження.

Як бачимо, чимало зусиль було прикладено, щоб до Харкова прибули висококваліфіковані кадри викладачів. Навіть їхній перелік показує, що С. Потоцький і його «помічники» намагалися, щоб Харківський університет у цьому відношенні не поступався Московському. З ряду причин, вказаних вище, цього не відбулося, хоча й наявна на початку XIX ст. професура складалася в основному з викладачів високого фаху.

Неможливо скрупульозно точно визначити кількість викладачів в університеті, які вели заняття в 1805–1807-х роках. Дослідники називають різні цифри: від 19 до 25. У всякому разі, іноземну професуру умови приваблювали: оплата 2 тис. руб. щорічно, обіцянка квартири з умеблюванням, продовольство з поміщицьких маєтків – нерідко безкоштовно. Деякою мірою це була копія стилю життя німецької професури, де надавали квартири, високу оплату, діжку вина і діжку хлібної горілки.

Вважаючи, що 2 тис. руб. жалування для професора недостатньо, 29 липня 1805 р. Олександр I наказав доплачувати професорам та ад'юнктам щорічно по 500 руб. на життєві припаси і по 200 руб. квартирних – доки вони не перейдуть на університетські квартири. Однак С. Потоцький запевнив: ціни в Харкові на аренду житла дуже високі, тому необхідно збільшити суму квартирних грошей. Монарх з ним погодився, і 16 грудня 1805 р. підписав відповідне розпорядження. Окрім того, частина викладачів працювала за сумісництвом. Приміром, магістр М. М. Архангельський працював субінспектором казеннокоштных студентів, вів філософію в гімназії, хоча за спеціальністю був математиком. Н. Д. Борисяк у 30-х роках викладав в Інституті шляхетних дівчат, ветеринарному інституті тощо. У подальшому сумісництво набрало ще ширших масштабів, а на початку XX ст. і більшість приват-доцентів мала допоміжний заробіток. Інакше забезпечити достойне існування, особливо маючи сім'ю, стало неможливим.

На початку 1805 року викладацький корпус університету формально

складали: 13 німців, 4 французи, 4 росіян, 1 українець, 2 серби і 1 поляк. Із тих 29-ти викладачів, які працювали в 1805–1810-х роках, тільки восьмеро одержали освіту в Росії: троє у Гірничому корпусі, один у духовній академії, двоє закінчили Головний педагогічний інститут, один Московський університет, один – Санкт-Петербурзьку медично-хірургічну академію. Але саме завдяки іноземним фахівцям-медикам почали функціонувати медичні факультети в Харківському й Казанському університетах.

Проф. М. О. Лавровський вважав, що політика С. Потоцького щодо запрошення викладачів в основному з-за кордону була помилковою. Адже вони не володіли російською мовою, а студенти дуже погано знали іноземні мови – як давні, так і тогочасні. Тим більше, що професор хірургії П. М. Шумлянський улітку 1805 р. пропонував запросити викладачів із Москви. Аналогічної думки притримувався й В. Н. Каразін, який з іронією писав про запрошення іноземних викладачів «с большим шумом и большими издержками», але без бажаного результату. Як приклад, він наводив ситуацію, що склалася в Харківському університеті протягом 1810 р. Половина професорів під різними приводами були відсутні на лекціях, а деякі з них за рік не провели навіть 20 лекцій. Четверо ад'юнктів викладали предмети в Харківському головному народному училищі.

Наведені вище розмірковування якоюсь мірою логічні, але ж усі університети Російської імперії другої половини XVIII – початку XIX ст. запрошували немало зарубіжних фахівців. Більшість із них мала такі якості вченого, як уміння вичленити й формулювати проблему, критично осмислити попередні знання, сприйняти дійсність у цілому й важливих деталях тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Прокудин Ю. Н. Выдающийся русский ботаник XIX столетия В. М. Черняев / Ю. Н. Прокудин. – Харьков : издательство ХГУ им. А. М. Горького, 1953. – 51 с.
2. Рижский И. Опыт риторики, сочиненный в Санкт-Петербургском Горном кадетском корпусе Иваном Рижским, ныне с некоторыми исправлениями, в пользу училищ Харьковского учебного округа третьим тиснением изданный Императорским Харьковским университетом / И. Рижский. – Харьков : В универс. тип., 1822. – 413 с.